

BOLALAR NUTQI RIVOJLANISHINING LINGVISTIK TAVSIFI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i07.007>

Umirova Dilnoza Ismoiljon qizi

ORCID: 0000-0002-5664-5305

umirova_dilnoza@mail.ru

Samarqand davlat chet tillari instituti

Annotatsiya: Taqdim etilayotgan mazkur kichik ilmiy tadqiqotda zamonaviy tilshunoslikda bolalar nutqi rivojlanishining lingvistik talqini borasida fikr yuritiladi, shu bilan birga sohaga oid izlanuvchilarning ilmiy tadqiqotlaridan namunalar keltirilgan. Bizga ma'lumki, til tizimining asosiy vazifasi, xabarni yuboruvchidan qabul qiluvchiga og'zaki, yozma yoki imo-ishora orqali yetkazishdir. Bolalar nutqining rivoji oila a'zolari va atrofdagilarni ularga qilayotgan murojatini tushunish va o'z fikrlarini ifodalash qobiliyatining shakllanish jarayonidir. Bolalarda til va nutq bosqichma-bosqich rivojlanadi, har bir bosqich o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: bola, til, muhit, oila-a'zolar, nutqiy tarbiya, til tizimi, lingvistik, pedagogik, nutqiy murojaat

LINGUISTIC CHARACTERISTICS OF CHILDREN'S SPEECH DEVELOPMENT

Dilnoza Ismoiljon qizi Umirova

ORCID: 0000-0002-5664-5305

umirova_dilnoza@mail.ru

Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This short scientific study discusses the linguistic interpretation of children's speech development in modern linguistics. In addition, examples from the scientific research conducted by scholars in this field are presented. As is well known, the primary function of the language system is to transmit information from a sender to a receiver through oral, written, or gestural means. The development of children's speech is the process through which they acquire the ability to understand the speech addressed to them by family members and other people around them, as well as to express their own thoughts. Language and speech develop gradually in children, with each stage possessing distinctive characteristics and playing a significant role in their overall development.

Keywords: child, language, environment, family members, speech education, language system, linguistic, pedagogical, speech communication

KIRISH. Bolalar nutqini lingvistik jihatdan o'rganish nutqni lingvistik hodisa sifatida tahlil qilishga yo'naltirilgan bo'lsa-da, ushbu tadqiqotlar doirasida bolaning psixik rivojlanishi yoki nutqiy taraqqiyoti bilan bog'liq ko'plab masalalarni to'liq hal etish qiyin. Bolalar nutqini lingvistik metodlar asosida o'rganuvchi tadqiqotchilarning asosiy muammolaridan biri bolalar nutqining o'ziga xos tizim sifatidagi xususiyatlarini yetarli darajada tushunmaslik bilan bog'liq bo'lib, bu tizim kattalar nutqidagi elementlarni oddiy "taqlid qilish" orqali emas, balki butunlay boshqa yo'l bilan rivojlanadi¹. Mazkur yo'nalishdagi ilk asarlardan biri - nemis faylasufi D.Tidemanning "Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten des Kindes-Bolaning ruhiy qobiliyatlari rivojlanishini kuzatishlar"² nomli kitobi bo'lib, u o'z o'g'lining tug'ilishidan uch yoshgacha bo'lgan rivojlanishini kuzatish asosida yozilgan va 1787-yilda nashr etilgan. Keyinchalik o'z farzandlari nutqini qayd etgan mashhur olimlar I.Ten, Ch.Darvin, I.A.Sikorskiy, V.M.Bexterev va boshqalar ham bu yo'nalishga oid kuzatuvlarini e'lon qilganlar³.

Tabiatan, agar hech qanday nuqson bo'lmasa, barcha bolalarning jismoniy va til rivojlanishida muayyan izchillik kuzatiladi. Biroq ayrim hollarda bu rivojlanish tartibi barcha bolalarda bir xil emasligi ham kuzatiladi. Bola tilining shakllanishi bosqichma-bosqich jarayon sifatida talqin qilinib, unda tug'ma qobiliyat, ijtimoiy muhit va tarbiya o'zaro uyg'un holda nutq rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi ta'kidlanadi, shuningdek, bola nutqi dastlab taqlid va oddiy tovushlardan boshlanib, asta-sekin murakkab grammatik tuzilmalarga o'sib borishini tadqiqotchi I.Karakus quyidagicha izohlaydi: "Bola tabiiy tartib va izchillik asosida rivojlanadi. Biroq barcha bolalarning rivojlanish sur'ati va jarayoni bir xil emas; ayrimlari tezroq, boshqalari esa sekinroq rivojlanadi. Hatto bir millatga mansub bir xil yosh guruhidagi bolalarning bio-psixo-sotsiologik rivojlanishi ham turlicha bo'lishi mumkin"⁴. Shu bilan birga, til va nutqning rivojlanishi barcha bolalarda bir xil kechmasligi, bu jarayonning individual xususiyatga egaligini C.Genishi ham ta'kidlaydi: "Rivojlanishning boshqa jihatlarida bo'lgani kabi, til qobiliyati ham barcha bolalarda bir xil emas. Bir bola birinchi so'zni 10 oyligida aytsa, boshqasi 20 oyligida aytishi mumkin. Yana bir bola murakkab gaplarni 5,5 yoshida qo'llasa, boshqasi 3 yoshidayoq ulardan foydalanadi"⁵. Natijada yosh bolalarning og'zaki nutqi rivojlanishi ijtimoiy muloqot, kattalar bilan o'zaro ta'sir

¹ Кольцова М.М. Ребенок учится говорить // Ребенок учится говорить. Пальчиковый игротренинг. – Екатеринбург, 2006. – С. 3–169.

² Tiedemann D. Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten des Kindes. Hamburg: Hoffmann; 1787.

³ Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи / АПН РСФСР. – М., 1961.

⁴ KARAKUŞ, Dr. İdris. "Çocukta Dil Gelişimi" Türk Dili Dergisi S.544, Nisan, 1997. P. 372-379.

⁵ GENİŞİ, Celia, "Young Children's Oral Language Development", <http://www.childrensdisabilities.info/speech/young-children.html>

va boy til muhiti orqali shakllanishi tadqiqotchi tomonidan ilmiy izohlanadi. Insonlardagi biologik, kognitiv va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri orqali ularning psixikasini kompleks yondashuvda izohlagan amerikalik olim Klifford T.Morganning tadqiqot natijalarining ilmiy xulosalariga ko‘ra, “nutqni o‘rganishning dastlabki bosqichlarida dunyoning deyarli barcha bolalari asosiy jihatdan bir xil grammatik qoidalardan foydalanadilar”⁶ deya asosli fikrni keltirgan. Bu fikr bolalarning tug‘ma holda umumiy til mantig‘i va qobiliyatiga ega ekanligini, biroq ular yashayotgan jamiyat til tizimini o‘rganish va qo‘llash orqali shu jamiyatga moslashishini ko‘rsatadi.

ASOSIY QISM. Turkiyalik olim Elvan Karacan chaqaloq va bolalarning til rivojlanish bosqichlarini quyidagicha tavsiflaydi: “Umuman olganda, barcha chaqaloqlar tilni o‘rganishni, avvalo, qo‘llanilayotgan til tovushlarini o‘zlashtirishdan boshlaydi. Til rivoji miya yetilishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, miya yetilishining uchdan ikki qismi shakllanadigan uch yoshga kelib sezilarli til rivoji kuzatiladi. Tug‘ilgandan keyingi dastlabki 3 oyda ekspressiv nutq rivoji fonema darajasidagi o‘zgarishlar bilan namoyon bo‘ladi; 3-9 oylar oralig‘ida morfemik, 9-18 oylar oralig‘ida sintaktik (gap tuzilishi) darajada, 18-36 oylar oralig‘ida esa semantik (ma’no) darajada til o‘zlashtiriladi. Til rivojining bu ketma-ketligi o‘zgarimas bo‘lsa-da, uning tezligi fiziologik va genetik xususiyatlar, jins, ijtimoiy muhit hamda sotsiokulturniy omillar ta’sirida farqlanishi mumkin”⁷.

Ferdinand de Saussurning zamonaviy tilshunoslikning asosiy poydevorini yaratgan asari “*Cours de linguistique générale*”ida til belgilar tizimi sifatida talqin qilinib, har bir belgi “ifodalovchi” hamda “ifodalanuvchi” birliklaridan tashkil topishi asoslab beriladi. Muallif, shuningdek, til va nutqni farqlab, tilni ijtimoiy hodisa sifatida, nutqni esa individual faoliyat sifatida izohlaydi hamda sinxron va diaxron tahlil yondashuvlarini ilmiy muomalaga kiritadi. Masalan, bola o‘z ona tilini atrofidagi insonlarning nutqini tinglash orqali o‘zlashtiradi. Til leksik, fonetik, fonologik va morfosintaktik kodlarga asoslanadi. F.Sossyurga ko‘ra, nutq esa tilning individual amalga oshirilishidir. Til tizimining asosiy vazifasi, xabarni yuboruvchidan qabul qiluvchiga og‘zaki, yozma yoki imo-ishora orqali yetkazishdir. Bolalar nutqining rivoji oila a’zolari va atrofdagilarni ularga qilayotgan murojatini tushunish va o‘z fikrlarini ifodalash qobiliyatining shakllanish jarayonidir. Bolalarda til va nutq bosqichma-bosqich rivojlanadi, har bir bosqich o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, muhim ahamiyat kasb etadi.

Bolalar tili va nutqining rivoji ularning umumiy shakllanishining ajralmas qismi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Shu tariqa, ularning nutqi rivoji ta’lim jarayoni, muloqot va jamiyatga moslashuv uchun asos yaratadi. Rus tilshunoslik maktabining yetakchi

⁶ CLIFFORD, T. Morgan. (çev. Hüsni Arıcı ve diğerleri) Psikolojiye Giriş, Meteksan Ltd.Şti. Yay., Ankara. 1980.

⁷ KARACAN, Elvan. “Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi” Klinik Psikiyatri Dergisi C.3, S.4, 2000. S.263-268.

olimlaridan biri A.Leontev nutq rivojlanishi to'rt davrga ajratadi⁸. Tayyorgarlik, maktabgacha bo'lgan dastlabki davr, maktabgacha davr hamda maktab davri. Bulardan tayyorgarlik davri 0-1 yoshni tashkil etadi, keying maktabgacha bo'lgan dastlabki davr 1-3 yosh oralig'ini tashkil etadi, navbatdagi maktabgacha davr 3-7 yoshni tashkil etsa, ohirgi maktab davri esa 7-17 yoshdagi bolalardan tarkib topadi⁹. Bolalar nutqini o'rganishga bo'lgan e'tibor uning o'ziga xosligi bilan izohlanadi, chunki bu jarayonda til qobiliyatining shakllanishi va rivojlanishining dastlabki bosqichlariga xos xususiyatlar namoyon bo'ladi. Bu bosqichda nutq rivojlanishi kattalar nutqiga xos bo'lmagan, o'ziga xos tarzda amalga amalga oshadi. Bundan tashqari, bolalar nutqi psixologik tadqiqotlar ob'ekti ham bo'lib, unda nutq bola psixikasining yuqori aqliy funksiyalari rivojlanishi kontekstida o'rganiladi.

Bolalar nutqi, uning turli yosh bosqichlaridagi xususiyatlari hamda rivojlanish qonuniyatlari tilshunoslar va pedagoglar tomonidan o'rganiladi. Bolalar nutqi doimo turli fanlar kesishmasida o'rganilgan bo'lib, hatto dastlab u tilshunoslardan ko'ra boshqa soha mutaxassislarining qiziqishini uyg'otganini uning tadqiqot tarixiga murojaat qilish orqali aniqlash mumkin. Dastlab tarixchilar, biologlar, psixologlar, fiziologlar va boshqa tadqiqotchilarning o'z farzandlari nutq rivojlanishini kuzatishlari shaklida amalga oshirilgan.

Bolalar nutqining shakllanishi va rivojlanish bosqichiga chiqishini bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan faylasuflardan olmon tilshunosi D.Tidemanning «*Наблюдения за развитием душевных способностей ребенка*» nomli kitobi bo'lib¹⁰, olim farzandining tug'ilishidan uch yoshgacha bo'lgan rivojlanishini kuzatish asosida yozgan va 1787-yilda nashr etilgan. Bu an'anani davomchilari sifatida o'z farzandlari nutqini qayd etgan mashhur olimlar XIX-asrda yashagan fransuz faylasufi, tilshunosi, ilmiy faoliyatini asosan Parijda olib borgan I.Ten¹¹, bolaning nutqi va tafakkuri rivojini kundalik kuzatuvlar asosida taqliddan ongli nutqqa o'tuvchi bosqichli jarayon sifatida izohlaydi. Navbatdagi tadqiqotchi esa Ch.Darvin, bolalar nutqi rivojini o'z farzandining kundalik kuzatuvlari asosida o'rganib, nutqning paydo bo'lishini biologik rivojlanish va emotsional ifodalar bilan bog'liq tabiiy jarayon sifatida izohlagan¹².

Rus olimi I.A.Sikorskiy¹³ bolalar nutqini psixologik va fiziologik jihatdan o'rganib, nutq rivojini bolaning asab tizimi, eshitish va taqlid qobiliyati bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida izohlaydi. Unga ko'ra, bola nutqi dastlab tovush reaksiyalaridan boshlanib, keyinchalik atrof-muhit va kattalar nutqini o'zlashtirish orqali ongli nutqqa aylanadi, bunda ayniqsa eshitish va idrok jarayonlari hal qiluvchi

⁸ Leontev A. A. *Osnovy psixolingvistiki*. — M.: Smysl, 1997. — 287 s.

⁹ Leontev A. A. *Osnovy psixolingvistiki*. — M.: Smysl, 1997. — 287 s.

¹⁰ Тидеман Д. *Наблюдения за развитием душевных способностей ребенка*. — Гамбург: 1787.

¹¹ Тэн И. *О развитии ребенка (дневниковые записи)*. — Париж, XIX в.

¹² Darwin Ch. *A biographical sketch of an infant* // *Mind*. — 1877. — Vol. 2. — P. 285–294.

¹³ Сикорский И. А. *О развитии речи у детей*. — Киев, 1880–1890-йиллар.

rol o'ynaydi. Bola nutqini tashqi ta'sirlar asosida shakllanadigan shartli reflekslar tizimi sifatida izohlagan olim V.M.Bexterev¹⁴ning izlanishlari hozirgi zamon tilshunoslari uchun asosiy manbaa bo'lib hizmat qilmoqda. Tadqiqotchi asosan izlanishlarida bolalar nutqi rivojini refleksologiya asosida o'rganib, nutqni shartli reflekslar va tashqi ta'sirlar bilan bog'liq psixofiziologik jarayon sifatida talqin qiladi. Unga ko'ra, bola nutqi dastlab oddiy tovush reaksiyalaridan boshlanadi va atrof-muhit, ayniqsa kattalar nutqi ta'sirida mustahkamlanib, asta-sekin murakkab nutq faoliyatiga aylanadi. Nemis fiziologi V. Preyer tomonidan o'g'lining rivojlanishini ko'p yillik tizimli kuzatishlar asosida yozilgan asar rus tiliga tarjima qilinib 1882-yilda nashr etilgandan so'ng, muallifga bolalar nutqini o'rganishning asoschisi sifatida shuhrat keltirgan¹⁵.

MUHOAKAM/NATIJALAR. Bolalar nutqi tadqiqotiga K. va V.Shternlar ham katta hissa qo'shgan bo'lib, ularning asari XIX-XX asrlar chegarasida farzandlari nutqini kundalik qaydlar asosida yozib borish natijasida yaratilgan¹⁶. Shuningdek, shveytsariyalik psixolog J.Piaje ishlarida ham bolalar nutqi emas, balki bolaning voqelikni bilish jarayoni va intellekt rivojlanishi o'rganilgan bo'lsa-da, u ham o'z farzandlarining, jumladan nutqiy xulq-atvorini kuzatish natijalariga tayangan holda ilmiy xulosalar chiqargan¹⁷.

XX asrning 20-yillaridan boshlab bolalar nutqini tadqiq etuvchi olimlar faqat kundalik qaydlar (kundalik yozuvlar)ga tayanib qolmaydigan bo'ldilar. Chunki bunday yozuvlar ko'pincha parcha-parcha, tasodifiy xarakterga ega bo'lib, tadqiqot uchun muhim bo'lgan ayrim jihatlar qayd etilmas edi. Shu sababli tadqiqotlarda eksperiment, puxta rejalashtirilgan kuzatuv hamda kross-seksional usullar (bir xil yoshdagi, jumladan turli tillarda so'zlashuvchi bolalar nutqini o'zaro taqqoslash) keng qo'llanila boshlandi. XX asr o'rtalaridan boshlab bolalar nutqi asosan o'sha davrda shakllanayotgan yangi ilmiy yo'nalish psixolingvistika doirasida o'rganila boshladi. Ushbu fan tilni egallash jarayonini tadqiq etish va uning ichki mexanizmlarini aniqlash vazifasini bajaradi. Bolalar nutqining aynan shu integrativ xarakterga ega fan ob'ekti sifatida o'rganilishi bejiz emas, chunki psixologiya va tilshunoslik kesishmasida vujudga kelgan ushbu yo'nalishda nutqiy va intellektual rivojlanish jarayonlari shu qadar chambarchas bog'liqki, ularni alohida o'rganish har doim ham imkoni bo'lavermaydi.

Hozirgi kunga kelib to'plangan boy empirik material bolalar nutqi sohasida kross-madaniy tadqiqotlar olib borish imkonini bermoqda. Bu esa, bir tomondan, ona tilini

¹⁴ Бехтерев В. М. *Вопросы развития нервной системы и психики ребёнка*. – Санкт-Петербург, 1900-yillar boshlarida.

¹⁵ Ушакова Т.Н. *Речь: истоки и принципы развития*. – М., 2004.

¹⁶ Штерн К., Штерн В. *Детская речь* (на основе дневниковых наблюдений за речью собственных детей). – Лейпциг: Barth, 1907.

¹⁷ Piaget J. *La formation du symbole chez l'enfant*. Paris: Delachaux et Niestlé; 1945.

egallashning umumiy qonuniyatlarini aniqlashga, ikkinchi tomondan esa o'zlashtirilayotgan tilning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadigan jarayonning farqli jihatlarini yoritishga xizmat qiladi.

XX asrning birinchi yarmida turli soha olimlari tomonidan bolalar nutqini o'rganishga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortdi. Ushbu davrda bolalar nutqini o'rganishning pedagogik yo'nalishini ifodalovchi eng muhim ishlardan biri V. P. Vaxterov tadqiqoti bo'lib¹⁸, unda muallif bola nutqiy rivojlanishining qonuniyatlarini aniqlashga harakat qilgan. Umuman olganda dunyo tilshunosligida bolalarni nutqi bo'yicha tadqiqot olib borgan olimlarning ichidan rus tilshunoslarining xizmatlari alohida ahamiyatga egadir. Bola nutqini ijtimoiy muloqot asosida shakllanib, egotsentrik nutq orqali ichki nutqqa aylanuvchi jarayon sifatida tushuntirgan olim L.S.Vygotskiyning ilmiy ishlari ham mazmunli hisoblanadi. U o'z tadqiqotlarida bolalar nutqi materiallariga tayanib, "madaniy rivojlanishning umumiy genetik qonuni"ni asoslab bergan hamda bola nutqiy rivojlanishini uning tafakkur rivoji, xususan, umumlashtirish qobiliyatining shakllanishi bilan uzviy bog'liq holda ko'rib chiqqan¹⁹. Keyinchalik bolalar nutqining shakllanishi va rivojlanish bosqichiga chiqishi L.S.Vygotskiyning bevosita shogirdlari va izdoshlari tomonidan davom ettirildi²⁰. Ular asosan nutq va tafakkurning normativ rivojlanishi emas, balki patologiyasi bilan shug'ullangan bo'lib, A.R.Luriya²¹, R.E.Levina, J.I.Shif va boshqalar shular jumlasidandir.

XX asrning 20-yillarida Rossiyada bolalar nutqini o'rganishga doir sof lingvistik tadqiqotlar ham paydo bo'ldi. Ularda bolalar nutqi alohida, o'ziga xos qimmatga ega bo'lgan va batafsil tavsifga loyiq ob'ekt sifatida qarala boshlandi. T.N.Ushakova bolalar nutqi bo'yicha ilk tadqiqotlar sharhida ta'kidlashicha, bu sohada yirik olimlardan biri N.A.Rybnikov bo'lganligi, u nafaqat mustaqil tadqiqotlar olib borgan, balki mavjud materiallarni to'plash, boshqa mualliflarni bolalar nutqiy rivojlanishini kuzatishga, kundaliklar yuritishga hamda tegishli metodik yondashuvlarni ishlab chiqishga undash kabi tashkiliy ishlar bilan ham shug'ullanganligini e'tirof etgan. Uning ilmiy faoliyatining asosiy natijasilarini «Детская речь» kitobiga jamlagan bo'lib, katta hajmdagi empirik material asosida bola nutqiy-til rivojlanishining tug'ilishdan o'smirlik yoshigacha bo'lgan asosiy bosqichlari batafsil yoritilgan. Shu bilan birga, N.Rybnikov tomonidan bolalar tilini o'rganishga oid bibliografik ma'lumotlar jamlanmasi ham nashr etilgan²².

XX asr boshlarida Rossiya hukumati tomonidan bolalar nutqini o'rganishga katta qiziqish bildirilgan va bir qator muassasalar shug'ullangan bo'lib, maktab ish uslublari

¹⁸ Вахтеров В. П. *Основы новой педагогики*. – Москва: Издательство Т-ва И. Д. Сытина, 1913.

¹⁹ Выготский Л. С. *Мышление и речь*. – Москва: Госиздат, 1934.

²⁰ Выготский Л. С. *Мышление и речь*. – Москва: Госиздат, 1934.

²¹ Лурия А.А. *Язык и сознание* / под ред. Е.Д. Хомской. – Ростов н/Д, 1998.

²² Rybnikov N.A. *Bibliography on the study of children's language*. Moscow: State Publishing House; 1920s.

instituti, Xalq ta'limi komissarligi huzuridagi "jonli so'z va kitob" komissiyasi, Davlat ilmiy pedagogika instituti, Onalik va go'daklikni muhofaza qilish davlat instituti, Karsoqov bolalar instituti va boshqalar²³ bolalar tili va nutqining shakllanishi va rivojlanish bosqichiga chiqishi bilan bog'liq jarayonlarni o'rganishga astoydil bel bog'laganlar.

Xulosa o'rnida aytishimiz joizki, bolalar nutqini o'rganish antik davrdagi falsafiy qarashlardan boshlangan bo'lib, XVIII asr oxiridan boshlab empirik kuzatuvlar shaklida rivojlandi. XIX-XX asrlarda esa u mustaqil ilmiy yo'nalishga aylanish jarayonini boshladi. Keyinchalik bu soha psixolingvistika va ontolingvistika doirasida to'liq ilmiy tizim sifatida shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Вахтеров В. П. Основы новой педагогики. - Москва: Издательство Т-ва И. Д. Сытина, 1913.
2. Бехтерев В. М. Вопросы развития нервной системы и психики ребёнка. - Санкт-Петербург, 1900.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь. - Москва: Госиздат, 1934.
4. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи / АПН РСФСР. - М., 1961.
5. Ушакова Т.Н. Речь: истоки и принципы развития. - М., 2004.
6. Ушакова Т.Н. Речь: истоки и принципы развития. - М., 2004.
7. Кольцова М.М. Ребенок учится говорить // Ребенок учится говорить. Пальчиковый игротренинг. - Екатеринбург, 2006. - С. 3-169.
8. Лурия А.А. Язык и сознание / под ред. Е.Д. Хомской. - Ростов н/Д, 1998.
9. Сикорский И. А. О развитии речи у детей. - Киев, 1880-1890.
10. Тидеман Д. Наблюдения за развитием душевных способностей ребенка. - Гамбург: 1787.
11. Тэн И. О развитии ребенка (дневниковые записи). - Париж, XIX в.
12. Штерн К., Штерн В. Детская речь (на основе дневниковых наблюдений за речью собственных детей). - Лейпциг: Barth, 1907.
13. Piaget J. La formation du symbole chez l'enfant. Paris: Delachaux et Niestlé; 1945.
14. KARAKUŞ, Dr. İdris. "Çocukta Dil Gelişimi" Türk Dili Dergisi S.544, Nisan, 1997. P. 372-379.
15. KARACAN, Elvan. "Bebeklerde ve Çocuklarda Dil Gelişimi" Klinik Psikiyatri Dergisi C.3, S.4, 2000. S.263-268.
16. Leontev A. A. Osnovy psixolingvistiki. - M.: Smysl, 1997. - 287 s.
17. Darwin Ch. A biographical sketch of an infant // Mind. - 1877. - Vol. 2. - P. 285-294.

²³ Ушакова Т.Н. Речь: истоки и принципы развития. – М., 2004.

18. Davlatova Hulkaroy Uktamovna. (2021). Psycholinguistic research of children's speech by scientists. Researchjet Journal of Analysis and Inventions. DOI: <https://doi.org/10.17605/osf.io/ud96m> Volume 2, Issue 5 May,
19. Davlatova, H. (2022). BOLALARNING AQLI VA NUTQI RIVOJLANISHIDA OILANING TA'SIRI. Scientific journal of the Fergana State University, (1), 51-51.
20. Davlatova Khulkaroy. (2023). The role of psycholinguistics in the study of a foreign languages. International engineering journal for research & development. VOL. 8 NO. 4: VOLUME 8
21. Davlatova Khulkaroy. (2019) The variation of teaching kids to greeting in Uzbekistan and Great Britain. Молодой ученый, (1), 212-213
22. Uktamovna, H. D. (2019). Opportunities for english-speaking voices in the speech of children of the first school age. problems and solutions of advanced scientific research, 1(1), 226-229
23. GENİSHİ, Celia, "Young Children's Oral Language Development", <http://www.childrensdisabilities.info/speech/young-children.html>
24. CLIFFORD, T. Morgan. (çev. Hüsnü Arıcı ve diğerleri) Psikolojiye Giriş, Meteksan Ltd.Şti. Yay., Ankara. 1980.
25. Rybnikov N.A. Bibliography on the study of children's language. Moscow: State Publishing House; 1920s
26. Tiedemann D. Beobachtungen über die Entwicklung der Seelenfähigkeiten des Kindes. Hamburg: Hoffmann; 1787.